

Сергій ТАРАНЕЦЬ (*Kuiv*)

Домашня та шкільна освіта старообрядців у XVIII – на початку XX ст.: аспекти історії

У царській Росії, а потім Радянському Союзі, склався стереотип загальної неписьменності населення Росії, який, природно, виник не сам по собі, а формувався владою та інтелігенцією впродовж декількох століть. Ним уміло користувалося офіційне православ'я, оскільки міф про масову безграмотність давав підстави виправдовувати себе та висміювати старообрядців. Один з найвідоміших чиновників та письменників Росії XIX ст. П. Мельников-Печерський писав, що „в старые годы грамотных людей на Руси было очень мало, а полуграмотные переписчики церковных книг, по невежеству вносили в них самые грубые ошибки. К тексту, исполненному такого рода ошибками, предки наши постепенно привыкали. Через два-три поколения ошибка переписчика делалась уже святынею для набожных людей, строгих ревнителей обряда и буквы”¹.

У продовження цієї думки, „Кишинівські єпархіальні відомості”, наприклад, називали старообрядців потурачами пристрастей, хитрими крутіями, котрим були чужі прагнення до просвіти та морального вдосконалення. Вони називали старовірів „цапищами”². Служителі Подільського єпархіального управління панівної Церкви звинувачували куренівських старообрядців у безпросвітництві та мороці, які покривали ченців чоловічої та жіночої обителі. Духовні чиновники називали Куренівський чоловічий монастир похмурим пристанищем релігійного блукання, намагалися пояснити та просвітити, на їх погляд людей, що відпали від істинної віри³.

Торкаючись проблем освіти старообрядців стародубських слобод, той самий П. Мельников писав: „Грамотных у них вовсе почти не было, и кто с трудом и запинаясь на каждом слове, умел читать Часослов, тот считался уже великим богословом. Старики правили службутолькопо Часослову и Псалтыри, других книг и знать никто не хотел”⁴.

Статистика дійсно свідчила, що початкова середня освіта у Російській імперії була поставлена надзвичайно слабко. На тисячу осіб населення у 1840 р. припадало 5 учнів, у 1890 г. – 21 учень, у 1914 р. – 59 учнів. Ці показники у декілька разів були меншими в порівнянні з такими передовими державами світу як США, Англія, Франція та Німеччина.

У середині XIX ст. грамотність серед осіб чоловічої статі старших 9 років становила 19%, жіночої статі – 10%, в 1913 р. у чоловіків – 54% та у жінок – 26%⁵. В 1857 р. грамотних серед міщан було 30%, серед селян – 12%, серед іногородців – 10%⁶. У цьому ж році у Росії нараховувалося близько 15–17% грамотних у т. ч. дворян – 75%, міщан – 20%, селян – 8%.

Перед Першою світовою війною, кількість учнів загально-освітніх шкіл на 1 тис. чол. населення країни виросла більш ніж у 2 рази, а студентів у 7 разів. До початку XX ст. лише дворянство та духовенство досягло повної грамотності, решта верст населення перебувала на рівні західноєвропейських країн XVII ст. Селяни та міщани нестарообрядці у XVIII – першій половині XIX ст. до читання книг ставилися загалом недбало. Таке становище тривало до 1908 р., коли Державна Дума прийняла закон про введення у країні загальної початкової освіти.

Спотворенні оцінки грамотності населення країни увійшли у подальші дослідження в галузі вивчення цього питання. Помилки з успіхом тиражувалися не лише у суспільному, але й академічному середовищі.

Розглядаючи проблему грамотності населення Росії видатний російський вчений XX ст., академік Д. С. Лихачов дивувався позиції президента Академії наук СРСР, академіка Олександрова, який на загальних зборах Академії, декілька разів з бахвальством

повторював, що: „наша страна из страны почти сплошной неграмотности при царском правительстве...” стала країною освіченою. Кожний раз Лихачов задавав собі питання: „Откуда взято это утверждение? Из старых статистических данных? Но тогда записывали в неграмотные всех старообрядцев, отказывавшихся читать книги гражданской печати. А эти «неграмотные» любили книгу, знали свои книги лучше, чем сборщики сведений – свои. И читали больше”⁷.

Д. С. Лихачов наполягав на тому, що Давня Русь хоча й не мала університетів, проте була грамотною країною, з притаманною їй самобутньою культурою, яка дозволяла створити цінні рукописи, ікони, фрески та мозаїки⁸. Лихачов розглядав Русь як особливий тип культури, а людей, які сформували цю високу культуру без наявності університетської освіти, за його справедливою думкою, не можна було називати „безграмотними”.

Що ж ми бачимо у побуті? На Дону, наприклад, козаки тісно спілкувалися зі старообрядцями, які мали на них великий вплив: „собираясь в куренях, грамотные казаки читали неграмотным своим товарищам книги, получаемые ими от попов, передавали окружающим слышанные от раскольников толкования на прочитанные тексты...”⁹. У XVIII–XIX ст. практично вся Європейська Північ була грамотною. У селянських родинах накопичувалися великі зібрання стародруків та рукописів¹⁰, а цей регіон практично повністю був населений старообрядцями. Власне великий російський учений М. В. Ломоносов народився та був хрещений у старообрядстві саме на Півночі¹¹.

Починаючи з часів Олексія Михайловича, коли селянство остаточно втратило свободу не лише в Росії, але й у приєднаних до неї регіонах, почала невтримно ширитися неписьменність. Крипачтво привело до загальної безграмотності народу у XIX ст., „которая – за словами Лихачова, – даже для историков показала исконной и типичной для Древней Руси”¹². У тих регіонах, де кріпосне право торкнулося менше (а це якраз ті, де мешкали старообрядці – Північ, Дон, Урал та Сибір), грамотність була звичайним явищем серед населення. Про це свідчать матеріали

археографічних експедицій Пушкінського дому, Бібліотеки АН СРСР, Московського університету ім. М. В. Ломоносова. Грамотність народу простежувалася у культурі слова у фольклорі, народному здечстві, ремеслах, моралі, повсякденному побуті тощо.

Древня книга користувалася у старообрядців винятково високим авторитетом. Практично кожна громада мала невелике книжкове зібрання найнеобхіднішого кола богослужбових та повчальних книг¹³. У Виго-Лексинській кіновії навчання грамоті, співу та літературній майстерності було поставлено з самого початку її заснування. У Вигореції функціонували школи грамоти для навчання дітей, створені книгописні майстерні з єдиною (у той час) старовірською літературною школою, твори якої були розраховані на людей високого інтелектуального рівня.

Для підготовки літераторів в обителі були зібрані усі відомі в Росії петровського часу підручники риторики. Андрій та Семен Денисови виховали низку видатних послідовників, до числа яких належали: Трифон Петров, Даниїл Матвєєв, Гавриїл Семенов, Никифор Семенов, Мануїл Петров, Іван Филипов, Василь Шапочников, Олексій Іродіонов. За своїми літературними достоїнствами створені ними роботи не поступалися творам таких відомих авторів цього часу як Феофан Прокопович та Дмитрій Ростовський. Андрій Денисов разом з Мануїлом Петровим здійснили перше в Росії критико-палеографічне вивчення „Соборного деяния на еретика Мартина” та Феогностового требника, довели їх фальшивку. Глибока проникливість розуму виговських авторів була названа єпископом панівного віросповідання Птитиримом Нижегородським нічим іншим, як волхвуванням поморців.

Опираючись на досвід роботи митрополита Макарія, виговським уставщиком Петром Прокоф'євим було створене своє коло Міней. Семен Денисов написав „Историю о отцах и страдальцах соловецких” та „Виноград российский”, Іван Филипов „Историю Выговской пустыни”, Андрій Денисов „Надгробное слово Петра Прокофьева”¹⁴. У кінці XVIII ст. у Вигореції з'явилися нові письменницькі імена, де поряд з чоловіками Андрієм Борисовим,

Тимофієм Андрєєвим, Григорієм Корнаєвим з'явилися і жінки – Февронія Семенова та Феодосія Герасимова. На початку 80-х рр. XVIII ст. наставник Виговської пустині Андрій Борисов мав на меті організувати в кіновії старообрядську академію, однак реалізувати його задум завадили три сильні пожежі, які винищили обитель у 1787 р.¹⁵

Серед гуслицьких старообрядців було багато начотчиків, здатних вести богословську полеміку на високому професійному рівні. Вони чудовознали не лише Святе Писання, але й достатньо глибоко вивчали історію старообрядства, знали відмінні особливості древньоправославного віровчення тощо.

У 60-ті рр. XIX ст. значна частина дітей підмосковних Гуслиць знала церковнослов'янську грамоту. Дівчатка та хлопчики читали напам'ять усі необхідні молитви. Для продовження навчання заможні батьки відвозили своїх 16-річних юнаків у Москву на Рогожку де протягом двох-трьох років ті вивчали Біблію, догматику православного віровчення. Учителі акцентували увагу на старообрядських відмінностях у православному віровченні, тонкощах наонного співу та гласів¹⁶. На Рогожці вони знайомилися з іменитим московським купецтвом, яке часто пропонувало юнакам місця прикажчиків на своїх підприємствах чи магазинах. І. Ординський писав: „Дальнейшее его образование происходило на ярмарках – этих академиях купечества – и опять-таки преимущественно в обществе раскольников разных краев России. Там он узнавал условия русской торговли, делался человеком бывалым, оценивал выгодную сторону принадлежать к расколу в отношении торговом, в отношении денежной помощи и широкого кредита”¹⁷.

Школи церковнослов'янської грамоти та крюкового співу існували практично при всіх старообрядських монастирях. Про це неодноразово повідомляли представники панівного віросповідання, які акцентували увагу на тому, що багато ченців та черниць Іргізьких монастирів роз'їжджали „по городам и селам, выпрашивали себе и привозили на Иргиз детей обоого пола, раскольнических и православных, для обучения грамоте, научали

их расколу и разврату и, по слову Спасителя, делали их горшими сынами геенны, нежели сами. Обыкновенно из этих детей выходили злейшие ревнители раскола: они делались уставщиками в своих селениях, открывали служение в домах, совершали духовные требы и открыто проповедовали раскол¹⁸. Ченці вчили не лише при монастирях, але й наймалися у старовірські родини.

Відомо, що на початку XIX ст. при Куренівському Нікольському чоловічому монастирі Подільської губ. діяла школа грамоти для дітей старообрядців. У 1842 р. про це повідомляв чернець Симеон Кравцов, який перейшов у офіційне православ'я. Під покровительством свого дядька Геронтія (колишнього економа монастиря) він навчався читанню, співу та церковному статуту¹⁹, хоча, за його словами, більшість мешканців монастиря залишалися людьми неписьменними²⁰. З 42 мешканців Білокриницького чоловічого монастиря у 1851 р. грамотними були лише 16 чоловік²¹.

Старообрядські громади мали більш дієві засоби виховання молоді, які дозволяли утримувати її в рамках традиційної культури²². На думку курського дослідника О. В. Апанасенка – це, по-перше, були цінності характерні для Древньої Русі: формування релігійної, моральної особистості, яка не лише поважала, але й оберігала традиції предків. Ще на початку XX ст. середньовічний Домострой у грамотних старообрядців не вважався вижитим анахронізмом. Він вчив, що влада батьків від Бога, їх воля є для дітей законом. Перш ніж приступити до виконання будь-якої роботи, потрібно було отримати батьківське благословення. По-друге, виховання у старообрядців відбувалося особистим прикладом людей старшого віку, а оскільки їх авторитет у родині був високим, то він достатньо міцно впливав на виховання дітей. Третім важливим принципом було обрядове виховання, тісно пов'язане з віровченням. Неухильне виконання обряду, майже єдиної школи релігії, мало міцний вплив на формування особистості.

Основне місце у системі обряду належало посту, як покорителіві плоті, який не давав переваги тваринного життя над духом.

Наприклад, у родині купців Шарапових у сл. Михайлівці Дмитрівського повіту Курської губ., дітей виховували по-старинці, що означало без дорікань підкорятися волі батьків, вести здоровий спосіб життя, значну частину часу приділяти молитві²³. Незважаючи на, здавалося б, неефективні форми виховання та навчання дітей старообрядців, власне вони стали найважливішим фактором збереження та подальшого розвитку традиційної старообрядської культури. Це дозволило скоротити вартісний розрив між поколіннями старовірів, зберегти моральну стійкість молоді.

Специфічне виховання старообрядців на основі православних цінностей сформувало особливе відношення до трудової діяльності, яка мала по-суті капіталістичний дух, однак через християнство не залишалася без етичного підґрунтя. Мотиви старообрядської підприємницької та ін. господарської діяльності були достатньо високими. Вони визначалися служінням громаді, суспільству, їх матеріальним та духовним запитам.

Протягом двох з половиною століть старообрядцям заборонялося відкрито вчити своїх дітей церковнослов'янській грамоті, тому навчання відбувалося по хатах таємно. Вони усвідомлювали, що з кожним навчанням безпосередньо пов'язується релігійне та моральне життя громади в цілому та рядових її парафіян окремо, і це усвідомлення „серед предків-старообрядців було міцним”²⁴.

До офіційного відкриття початкових старообрядських шкіл грамоті навчали інваліди, старці „...допотопным способом, собирая по дюжине-другой детишек и кормясь от этого «ремесла»”²⁵. Діди та баби навчали дітей читати та писати за Псалтирем, Часословом та Катехізісом.

Власне, любов до церковного співу та читання здавна укріпила у середовищі старообрядців домашні школи грамоти, у яких протягом 2–3 років місцеві грамотії проходили з учнями короткий курс навчання, що складався з Букваря, Часослова чи Псалтиря. Батьки платили учителеві не за час проведений у школі, а конкретно за предмет, наприклад, за Буквар – 2 крб., за Часослов – 3 крб., за Псалтир – 6 крб. Навчання у школах продовжувалися

цілий рік за винятком неділь та святкових днів. До 10-річного віку діти, які вже пройшли курс навчання, могли жваво читати книги церковнослов'янською мовою, а потім самостійно вчилися читати книги цивільного друку.

У 1909 р. журнал „Церковь” у статті „Старообрядчество и школьный вопрос” писав, що істинна вченість поєднується з істинною релігійною, оскільки: „одна наука открывает всю глубину премудрости Божией и мировую целесообразность Его творения – природы”²⁶. Завдяки вченості, – вважав автор, – любові до книги та навчанню, старообрядство являлося тією моральною силою, з якою суспільству доводилося завжди рахуватися. У старообрядців завжди побутувала грамотність та книга, „тогда, когда в остальной массе русского народа царила тьма”²⁷.

Високий рівень грамотності старообрядців був визнаний окремими священиками панівного віросповідання: „Многие священники наши, особенно в прошлом (в XVIII – С. Т.) столетии, были люди простые, знавшие только читать и писать; таким пастырям Церкви, разумеется, было не до полемики с раскольниками, между которыми встречаются люди огромной начитанности и редкого знакомства с памятниками нашей старины”²⁸. В 1861 р. ще один представник панівної Церкви, ієрей Василь Билінський констатував, що духовенство цієї Церкви неосвічене настільки, що не здатне довести розкольників його „заблуждение”²⁹.

За твердженням І. А. Кирилова в старообрядських громадах мало хто був неписьменним, тоді як у громадах офіційної Церкви мало хто був письменним. Через старообрядців ширився звичай складання та переписування книг та рукописів: „В то время как православный мужичок мало думал, почти ничего не знал, не писал, не сочинял, мужички-раскольники работали мыслью, учили, писали, сочиняли, хоть что бы там ни было на первый раз”³⁰.

Загалом старообрядці до світської науки ставилися негативно. Це пояснювалося тим, що у 50-ті рр. XIX ст. в Ярославській, Костромській та Нижегородській губерніях були проведені т. з.

етнографічно-статистичні експедиції, які закінчувалися поліцейським погромом староівірських духовних центрів. Офіційні вчені (за окремими винятками) бачили у старообрядцях лише історичний та етнографічний матеріал. Значний негативний стосунок до науки посіяли деякі дослідники старообрядства, зокрема М. І. Суботіц, який змінював „свои «научные» взгляды с каждым служебным повышением, с каждой новой медалью”³¹.

Загалом, з точки зору релігійної освіти, розкольник стояв вище никонианина, проте потрібно визнати й те, що т. з. „класична” освіта старообрядців у кінці XIX – на початку XX ст. почала не витримувати критики часом, оскільки ігнорувала світські науки, дуже часто, і не з власної волі, а під заборонаю властей. До 1905 р. старообрядських навчальних закладів просто не існувало.

С. Лаптев у статті „Старообрядческое образование и школьные законопроекты” вважав, що старообрядські школи повинні бути дітищем старообрядства, які вмітимуть підготувати свідомих людей, які бережливо ставляться до справ віри, релігії та традиції своїх предків. Він акцентував увагу на тому, що старообрядська школа повинна носити характер не хранительний (як це відбувалося у православних та католицьких школах), а просвітницький (що було звичайно для протестантських шкіл). С. Лаптев пропонував розділити навчання у старообрядських школах на нижчий та вищий рівні, тому що „старообрядцы во многих местах по своему элементарному образованию стоят выше остального населения, и что им нужны не элементарные школы, а школы второго, высшего типа”³².

З метою підготовки кваліфікованих учителів для старообрядських шкіл у 1909 р. Московське братство Чесного животворящого Хреста організувало підготовчі курси, де викладачами були старообрядці, які мали вищу освіту³³.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів було пов'язане з рішенням Освященного собору Білокриницької церковної ієрархії в Росії, що відбувся 28 серпня 1909 р. Собор постановив: „Подтвердить соборное определение 1908 г., вменившего

в неприменную обязанность священникам и попечителям принять меры к открытию школ церковнославянской грамоты”³⁴.

На початку ХХ ст. практично усі старообрядські згоди позитивно поставилися до питання організації шкільної освіти у своєму середовищі. Зокрема це констатував Всеросійський з’їзд часоуниверситетских старообрядцев-беспоповцев у 1911 р. На першому з’їзді, який проводився поморцями у 1909 р. говорилося: „Старообрядцам надо создать такую обстановку учебного дела, надо подготовить таких учителей-педагогов, чтобы юноши, ищущие просвещения, выходили из школы крепкими в древлеправославной вере, твердыми в русско-народных убеждениях и способными здраво и деловито разбраться в жизненных противоречиях и соблазнах”³⁵. Проблема необхідності розвитку шкільної освіти піднімалася на I та II з’їздах біглопоповців.

Червоною ниткою проходило питання про просвіту на єпархіальних з’їздах старообрядців Білокриницької ієрархії. З’їзд Нижегородсько-Костромської єпархії прийняв рішення про відкриття шкіл у всіх підпорядкованих їй старообрядських парафіях. 22 вересня 1906 р. Освященний собор старообрядців Білокриницької ієрархії в Москві постановив: „Составить от лица Освященного собора воззвание ко всем православным христианам – о необходимости религиозно-нравственного воспитания в духе православной Церкви детей обоего пола; вменить в неприменную обязанность священникам и попечителям каждого прихода позаботиться об открытии в приходе школы грамоты, а где возможно – церковноприходских училищ с более высокой программой обучения. Изыскание средств на это возлагается на священников и попечителей”³⁶.

У 1910 р. архієпископ Іоанн Московський розробив проект відкриття у Москві вищого старообрядського училища, основним завданням якого була підготовка священників та учителів для старообрядських шкіл.

Відкриття шестикласного Інституту відбулося на Рогожському кладовищі у 1912 р. В ньому могли вчитися представники усіх старообрядських конфесій.

У цьому навчальному закладі викладалося більше 30 предметів: алгебра, геометрія, фізика, природознавство, логіка, іноземні мови (у т. ч. грецька та німецька), теорія словесності, основне богослів’я, догматичне богослів’я, порівняльне богослів’я, історія російської літератури, історія старообрядства, історія Російської Церкви, вступ до філософії, церковне право тощо. Головним завданням підготовки студентів стало виховання самостійності, наполегливості та діяльності. Інститут ставив перед собою завдання підготувати окрім послідовного старообрядця кваліфікованого садівника, тесляра, столяра та маляра. Директор Інституту О. Рибаків вважав, що в основу навчання повинен ставитися не підручник, а самостійна робота студентів, оскільки ця форма роботи дозволяла після певного розділу контролювати комплекс отриманих учнями знань³⁷.

За висловами самих старообрядців, Московський старообрядський інститут був „достоянием всего старообрядчества”. Він обслуговував інтереси не лише столичних громад, але й усієї російської провінції³⁸. У ньому навчалися діти з Вологодської, Володимирської, В’ятської, Калузької, Могилівської, Московської, Подільської, Оренбургської, Саратовської, Симбірської, Пермської, Тверської, Томської, Ярославської, Нижегородської, Самарської, Херсонської, Чернігівської губерній, Кубані, Терек, Області Війська Донського, Уралу, Сибіру, м. Москви, Києва та Петрограду³⁹.

В 1913 р. на навчання в Інститут було подано 72 заяви абітурієнтів, але прийнято лише 30 чоловік. Як правило, батьки учнів були людьми небагатими, тому на навчання та утримування себе діти повинні були заробляти самі. Дирекцією Інституту була створена ціла мережа практичних занять з ремесла. Студенти самі обладнували майстерні, встановлювали верстати, виготовляли вироби.

Про значення освіти серед старообрядців свідчить факт розгляду цього питання Десятим Всеросійським з’їздом старообрядців Білокриницької ієрархії. На зборах прозвучала доповідь ради з’їздів „Про становище народної освіти серед старооб-

рядців”. Старообрядці чекали від ради з’їздів порад, вказівок, настанов та різного чину пояснень, оскільки більшість з них після виходу указу 1905 р. навіть не знала, чи має право вимагати від місцевої влади відкриття свого земського початкового училища, чи ні.

Радою з’їздів був узагальнений матеріал, отриманий внаслідок анкетування делегатів з’їзду. Була створена спеціальна книга „Питання народної освіти серед старообрядців”, яка дозволила представити загальну картину та зробити висновки з питань шкільної освіти старовірів різних регіонів Російської імперії. Отримані висновки переслідували практичні завдання з налагодження шкільної освіти на місцях. Майже 90% респондентів позитивно поставилися до налагодження освіти⁴⁰. На перший план у навчальних закладах старообрядці ставили релігійно-просвітницькі завдання, які сприяли моральному вихованню підростаючого покоління.

На з’їзді піднімалося питання про матеріальні засоби на утримання училищ, розвиток державної та приватної доброчинності. 17% учасників з’їзду відповіли, що їхні громади не в змозі побудувати утримувати школу за власні кошти⁴¹. Старообрядці нагадували, що вони є такими ж платниками податків як і інші верстви населення, однак місцева влада відмовляє їм у праві користуватися матеріальною підтримкою уряду з метою відкриття власних шкіл. У доповіді зверталася увага на те, що в деяких випадках віруючі панівної Церкви користуються значними пільгами, а старообрядські школи, навіть у тих населених пунктах, де старовіри складають більшість населення – подібної допомоги не мають. Рада з’їзду вважала, що прийти на допомогу сільському населенню „святий обов’язок уряду”. У той самий час останній знаходив аргументи на свою користь. Комітет Міністрів стверджував, що „земство удовлетворяет интересы всего населения, а не отдельных вероисповедных групп”, а якщо старообрядці бажають відкривати подібні школи, то вони повинні робити це на власні кошти. Проте, у низці губерній влада таки йшла на зустріч старообрядцям.

В 1909 р. більше 24% дітей старовірів не було охоплено шкільною освітою⁴², 60% старообрядців користувалися загальними земськими та міністерськими школами. Гостро стояла проблема навчання та виховання підростаючого покоління у місцях зі слабкою населеністю старообрядців. З’їздом ставилось питання про створення особливого типу шкіл, а також т. з. „пересувних училищ”.

Незважаючи на досить високі темпи розвитку шкільної освіти на початку XX ст., вдома та в неорганізованих школах навчалося до половини усіх дітей шкільного віку і лише четверта частина дітей навчалася в школах організованого типу⁴³. Значну цікавість діти старообрядців виявляли до отримання знань у школах вищого типу, зокрема у міських училищах вчилася 485 дітей, в середньо-навчальних закладах – 647 дітей, у вищих навчальних закладах – більше 200 студентів. Загальна чисельність учнів у школах вищого типу (включаючи 2-класні навчальні заклади) складала 4 тис. чол.⁴⁴ З 559 шкіл вищого типу, які функціонували в Російській імперії, старообрядці користувалися 395 навчальними закладами, або 70,6% від загальної їх кількості. Підвищена потреба отримання професійних знань пояснювалася бажанням батьків старообрядців дати практичні знання та вміння, які допомогли б підвищити рівень матеріального благополуччя своїх дітей, покращити їх побутта матеріальне становище у майбутньому.

Разом з тим старообрядці висловлювали невдоволення земськими та міністерськими школами (про початкові, церковно-приходські, які перебували під контролем панівної Церкви навіть говорити не доводилося). Невдоволеність висловлювалася ще й тим, що на ці учбові заклади мало вплив панівне віросповідання, ідеологія якого вважалася старообрядцями небезпечною для релігійно-морального настрою дітей-старообрядців. Більше того, старовіри вважали шкідливим сам контакт своїх дітей у школі загального типу з дітьми інших конфесій. У 68 з 100 випадків їхні діти не звільнялися від викладання Закону Божого учителями панівного віросповідання, в 72 випадках від церковнослов’янського читання, у 56 – від церковного співу. Проте земські школи

були популярними серед старообрядців тому, що: „учителя между учениками различных вероисповеданий не делают различия и вопросов по вероисповеданию не касаются”⁴⁵.

На початку ХХ ст. старообрядці відчували недостачу учителів Закону Божого, а підготовка багатьох старообрядських священників до викладання Закону Божого, читання та співу виявилася недостатньою. Усвідомлюючи важливість поставленої проблеми, з'їзд висловився за відкриття спеціальних педагогічних курсів та учительських семінарій для підготовки учителів.

Таким чином, російська офіційна статистика не відображала реальної кількості грамотного населення у Росії. Відомості про грамотність людей були спотворені недосконалою методикою обрахунку перш за все серед старообрядців. Високий рівень грамотності досконало не фіксувався у місцях їх традиційного розселення (Європейській Півночі, Дону, Уралу, Сибіру).

З початку розколу Російської Церкви аж до 1905 р. при старообрядських монастирських центрах та громадах діяли школи грамоти, що займалися вихованням та навчанням дітей старовірів. На рубежі ХІХ–ХХ ст. т. з. „класична” старообрядська освіта увійшла у стадію кризи, оскільки не могла (в наслідок заборони) реалізувати свої просвітницькі завдання, долучитися до вивчення точних та природничих наук.

Масове відкриття старообрядських навчальних закладів відбулося після оприлюднення указу про дарування свободи віросповідання в Росії. Питання організації шкіл виносилося на порядок денний найкрупніших старообрядських конфесій: Білокриницької ієрархії, біглопопівців, часовенних та поморців. Висока ступінь грамотності старообрядців потребувала шкіл другого та вищого типу. У 1912 р. Білокриницькою ієрархією було відкрито Московський старообрядський інститут, який став кузницею кадрів для усіх старообрядських згод. Старообрядці намагалися позбутися безмірної опіки офіційної Церкви, через свої з'їзди отримати широку інформацію щодо шляхів організації навчальних закладів на місцях та максимального використання у цій справі допомоги держави.

¹ Мельников П. Исторические очерки поповщины. – М., 1864. – Ч. 1. – С. 1.

² Из наблюдений над старообрядцами // Кишиневские епархиальные ведомости 1889. – № 16. – С. 685.

³ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куревке Ольгопольского уезда // ПЕВ. 1881. – № 52. – С. 620.

⁴ Мельников П. Исторические очерки поповщины. – М., 1864. – Ч. 1. – С. 156.

⁵ Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства – Т. 1. – СПб., 2003. – С. 265.

⁶ Там само. – Т. 2. – СПб., 2003. – С. 59.

⁷ Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 413.

⁸ Там само. – С. 59.

⁹ Овсянников Е. Причины широкого распространения старообрядческого раскола на Дону. – Новочеркасск 1902. – С. 12.

¹⁰ Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 28.

¹¹ Кириллов И. А. Правда старой веры. – Барнаул, 2008. – С. 51.

¹² Лихачев Д. С. Русская культура – СПб., 2007. – С. 69.

¹³ Юхименко Е. М. Выготская старообрядческая пустынь. Духовная жизнь и литература – М., 2002. – Т. 1. – С. 65.

¹⁴ Неизвестная Россия. К 300-летию Выговской старообрядческой пустыни / Отв. ред. Е. М. Юхименко. – М., 1994. – С. 9.

¹⁵ Там само. – С. 7.

¹⁶ Ордынский И. Раскол и благотворительность в Гуслице – СПб., 1863. – С. 11.

¹⁷ Там само. – СПб., 1863. – С. 11.

¹⁸ Исторические сведения об Иргизских мнимостарообрядческих монастырях до обращения их к единоверию (продолжение). О жизни монашества в этих монастырях // Благовестник или толкование Блаженного Феофилакта архиепископа Болгарского на Святое Евангелие. – Казань, 1857. – Ч. 2. – С. 581.

¹⁹ К истории Куревенского старообрядческого монастыря и состоящего при нем женского скита // ПЕВ. 1884. – № 20–21. – С. 405.

²⁰ Старообрядческий мужской монастырь и женский скит в с. Куревке Ольгопольского уезда // ПЕВ. 1881. – № 48. – С. 568.

²¹ Материалы для истории так называемой Австрийской или Белокриницкой иерархии (Приложение к Братскому слову) / Издал Н. Субботин. – М., 1899. – С. 350.

²² Апанасенко А. В. “Старая вера” в центральном Черноземье: XVII – начало XX вв. – Курск 2008. – С. 257.

²³ Там само. – С. 264.

²⁴ Село Городище Екатеринославской губернии Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 52. – С. 1303.

²⁵ Успехи общности в среде старообрядцев г. Тирасполя Херсонской губернии // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 27. – С. 844.

²⁶ Старообрядчество и школьный вопрос // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 1. – С. 9.

²⁷ Там само.

²⁸ Чем объяснить долговечие раскола? // Христианское чтение, издаваемое при Санкт-Петербургской духовной академии. – СПб., 1871. – Ч. 1. – С. 551.

²⁹ Былинский В. Несколько слов о причинах распространения раскола в наше время // Странник. Духовный учено-литературный журнал за 1861 г. – СПб., 1861. – Т. 1. – С. 112.

³⁰ Кириллов И. А. Правда старой веры. – Барнаул 2008. – С. 243.

³¹ Там само. – С. 258.

³² Лаптев С. Старообрядческое образование и школьные законопроекты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 7. – С. 235.

³³ Курсы для учителей // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 7. – С. 252.

³⁴ Село Городище Екатеринославской губернии Открытие школы церковнославянской грамоты // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1910. – № 52. – С. 1303.

³⁵ Кириллов И. А. Правда старой веры. – Барнаул 2008. – С. 197.

³⁶ Там само. – С. 188.

³⁷ Рыбаков А. Старообрядческий институт // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1913. – № 19. – С. 461.

³⁸ Народное образование среди старообрядцев (доклад Совета съездов XIII Всероссийскому съезду старообрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 1. – С. 7.

³⁹ Рыбаков А. Старообрядческий институт // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1913. – № 19. – С. 460; Морозов Т. С., Рыбаков А. С. О старообрядческом институте (Доклад XIII-му Всероссийскому съезду старообрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1914. – № 1. – С. 8.

⁴⁰ О положении народного образования среди старообрядцев (Доклад совета съездов, заслушанный на десятом Всероссийском съезде старо-

обрядцев) // Церковь. Старообрядческий церковно-общественный журнал. 1909. – № 35. – С. 1022.

⁴¹ Там само. – С. 1023.

⁴² Там само. – С. 1024.

⁴³ Там само. – № 36. – С. 1049.

⁴⁴ Там само. В дореволюционной России школами высшего типа было принято считать 2-х классные училища, 4-х классные городские училища и средне-учебные заведения.

⁴⁵ Там само. – С. 1051.